

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Олександр Гуржш

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

К., 1998. -207с.

Останніми роками увага українських істориків все частіше звертається до постатей українських гетьманів, зокрема тих, які очолювали Українську козацьку державу протягом другої половини XVII—XVIII ст. Цілком природно, що особливий інтерес у сучасного читача викликають ті володарі булави, про яких в силу різних причин написано небагато праць й існує зовсім обмежена кількість літератури, тим більше спеціальної.

Як пам'ятаємо з радянської історіографії, практично всі українські гетьмани, з "легкої" чи "важкої" руки царя Петра I, були "зрадниками". І якщо особливо не замислюватися над причинами цього явища, не глибоко знати історію України того періоду, то можна повірити, що це саме так і було. Проте більш-менш вдумливого читача (не кажучи вже про дослідників), мабуть, постійно мала бентежити думка — в чому справа, чому це так відбувалося? Українські гетьмани, щиро присягаючи російському монархові на вірність, потім, як правило, були глибоко розчаровані і, зрештою, ставали на шлях чи пасивної, чи активної боротьби проти російської політики щодо України, а отже, в такий спосіб дійсно зраджували царя. Мабуть, існувало (або виникало) щось сильніше за почуття вірності сюзеренові.

Про виступ гетьмана І. Мазепи, його справжні й уявні (надумані) причини вже написано десятки, а то й сотні праць. Чимало існує літератури й щодо діяльності таких гетьманів-"зрадників", як І. Виговський та

П. Дорошенко. Навіть серйозні дослідження про Б. Хмельницького також дають підстави говорити про цього засновника Української козацької держави, зрештою, як про "зрадника".

З певними застереженнями до цього ряду можна зарахувати й таких лівобережних гетьманів, як Д. Многогрішний, І. Самойлович і навіть... К. Рзумовський '.

І тільки на одного гетьмана — І. Скоропадського у істориків, здається, відсутній "компрокат" щодо його причетності до сумнозвісної "зради".

Саме цьому гетьману й присвятив свою нову працю сучасний український історик Олександр Гуржій. Усі його попередні дослідження ² більшою або меншою мірою пов'язані з "добою І. Скоропадського". Дана рецензована праця, з одного боку, є узагальненням усього того величезного фактичного (здебільшого архівного) матеріалу, що його опрацював О. Гуржій протягом вже багатьох років. З іншого боку — маємо здебільшого цілком новий матеріал, нові підходи, творчі міркування.

За своїм науковим жанром рецензована праця, безперечно, є історичною монографією. Саме цей жанр, на нашу думку, найбільше повинен приваблювати серйозних дослідників. Незалежно від концептуального спрямування історичні монографії "приречені" на довге життя. В них не повинен домінувати так званий "легкий стиль", за допомогою якого автор у своєму намаганні "спокусити" читача часто-густо вдається до популяризації тих або інших наукових парадигм, навіть без претензій на точну аргументацію. Не заперечуючи права на існування подібного виду праць, слід зазначити, що, зрештою, це є не чим іншим, як лише викладом чужих думок своєю мовою, до того ж нерідко досить витієватою й засміченою непотрібною й чужою українській мові термінологією.

Автор-белетрист може зробити зі своїм "героєм" що завгодно. І це його право. Автор-науковець і професіонал, яким, безперечно, є О. Гуржій, не може собі цього дозволити та й не має права.

Складність ситуації в даному випадку полягає в тому, що у своєму ширшому прагненні подолати усі ті негативні стереотипи, що закарбувалися в історіографії, присвяченій гетьману І. Скоропадському, автор рецензованої праці дещо ідеалізує й міфологізує свого героя. Звідси й ті численні сторінки, де О. Гуржій, так би мовити, підтягує багатий документальний і, зокрема, архівний матеріал під створення нового образу володаря булави Івана Ілліча Скоропадського. Власне, саме на цьому будується авторська концепція щодо гетьмана як визначного політичного і військового діяча українського державотворення першої чверті XVIII ст. Характеристиці цих якостей І. Скоропадського підпорядкована й структура монографії, що складається з 4-х розділів.

Безпосередньо про високу наукову культуру видання свідчать оригінальні й змістовні додатки та авторські примітки до тексту.

Як доводить автор, роки життя І. Скоропадського (до обрання його гетьманом) пройшли на службі у двох гетьманів — І. Самойловича та І. Мазепи, коли він обіймав вже досить високі адміністративні й військові посади. В книзі робляться цікаві спостереження про те, що і Самойлович, і Мазепа переважно використовували Скоропадського посланцем до Москви, а не до Кримського ханства чи Польщі. О. Гуржій слушно зауважив, що "гетьмани найчастіше посилали до Криму й Польщі певних старшин" (с. 21). Отже, цілком ймовірно, що І. Скоропадський так ніколи й не став довіреною особою ні Самойловича (з його відомою політичною орієнтацією на Кримське ханство), ні Мазепи.

Більше того, саме за сумлінне виконання одного з численних доручень до Москви чернігівський полковий писар І. Скоропадський одержує

в 1693 р. чин генерального бунчужного. Таким чином, у віці 47—48 років І. Скоропадський опинився у вищих ешелонах військової та цивільної влади. Щоправда, лише через 8 років він ступив на наступну службову сходинку, коли гетьман І. Мазепа призначив його генеральним осавулом, що за рангом у старшинській адміністрації вважався п'ятою особою. Мабуть, саме на цій посаді, а пізніше (з 1706 р.) й на посаді стародубського полковника, І. Скоропадський, як бездоганний виконавець, найбільше сподобався Петру І, з яким він на той час досить часто зустрічався (за дорученням І. Мазепа), як представник українського уряду. Ця обставина, безперечно, відіграла значну роль у тому, що після "зради" І. Мазепа гетьманом став за волею російського царя саме І. Скоропадський. Не виключено, що при цьому Скоропадського, як підкреслює і О. Гуржій, переслідував певний час комплекс меншовартості "другого гетьмана". Адже ніхто інший, як його улюблена дружина, вольова й енергійна Настя-гетьманша заявила, що "Мазепа живою еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить. А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прощено будет" (с. 32).

Так чи інакше, але І. Скоропадський погодився стати гетьманом, хоча, за бажанням, міг би під приводом, скажімо, якоїсь удаваної хвороби чи то похилого віку (63 роки!) відмовитися. Отже, попри всі обставини, по суті, він дійсно "вступив у змову" з Петром І і, за великим рахунком, зрадив не тільки свого гетьмана, але й остаточно відійшов від ідеалів українського старшинського автономізму того часу.

Можливо, це досить категоричний присуд з висоти кінця ХХ ст. Можливо, це логічна вимога самопожертви від такої лояльної до Росії та й, зрештою, зовсім не героїської людини, якою був І. Скоропадський? До того ж, правомочні й інші думки з цього приводу. Зокрема, не виключено, що на вищій посаді Скоропадський мріяв і прагнув бути якнайкориснішим своєму народові, своїй Батьківщині.

Як нам уявляється, автор рецензованої праці найближче підійшов саме до такого висновку, намагаючись певною мірою "реабілітувати" (термін О. Гуржія. — О. П.) цього гетьмана.

Віддаючи належне прагненню І. Скоропадського виявити себе на політичній арені, одразу ж зазначимо, що він був вже з самого початку приречений на невдачу у своїх діях. В надзвичайно складній ситуації, що в ній перебував гетьманський уряд, на І. Скоропадського "тиснули" принаймні три основних фактори: крах виступу І. Мазепа з усіма його подальшими наслідками, агресивна антиукраїнська політика російського уряду й особисто Петра І і, нарешті, тривала виснажлива війна, що знекровлювала економіку й людські ресурси України-Гетьманщини.

Можна вважати, що, власне, справжня політична діяльність гетьмана І. Скоропадського (до речі, ще навіть невизнаного офіційно російським урядом до січня 1710 р.) почалася з подання ним на ім'я царя проекту так званих "Решетилівських статей" 17 липня 1709 р. Зміст цих "статей" (відомий нам, власне, в російському варіанті, з резолюціями Петра І), досить докладно переданий в рецензованій праці (с. 59, 60), здається, не залишає сумніву у патріотизмі їх автора (Скоропадського), його прагненні допомогти своїй Батьківщині у цей надзвичайно тяжкий для неї час. Разом з тим, поза сумнівом і та політична "наївність", що її виявив тоді новообраний (читай—призначений царем) гетьман. На жаль, мусимо визнати, що ця безперечна для будь-якого державного й політичного діяча вада була властива І. Скоропадському протягом усього його правління. В цьому плані він зовсім непривабливо виглядає на тлі свого попередника й колишнього патрона І. Мазепа. Останній, як відомо, став на шлях боротьби

за повне відокремлення України-Гетьманщини від Російської держави, що за тих умов практично означало боротьбу за самостійну Українську державу. Натомість І. Скоропадський в кращому випадку залишився "твердим консерватором" (за виразом В. Липинського), що не уявляв існування України поза Росією.

Втім, не виключено, що політичне прозріння й розуміння справжнього стану речей й реальної ролі українського гетьмана в російській імперській системі прийшли до І. Скоропадського внаслідок його останньої поїздки до Москви й появи царського указу від 16 травня 1722 р. про утворення в Україні-Гетьманщині так званої Малоросійської колегії. Та було вже занадто пізно. І як наслідок — смерть самого гетьмана та крах не тільки патріотичних прагнень Скоропадського, але й політичне фіаско й особиста трагедія його наступника — наказного гетьмана Павла Полуботка. Це був початок остаточного занепаду української автономної держави, що тривав ще кілька десятиліть.

До певної міри жертвами політичної пасивності гетьмана І. Скоропадського, що часто-густо межувала з конформізмом, його постійного страху перед звинуваченням у зраді, стали, на нашу думку, й останні українські гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Адже саме політика Петра І щодо України й реакція на неї з боку І. Скоропадського були постійними критеріями й мірилом у всій наступній діяльності російського уряду щодо України-Гетьманщини взагалі й інституту гетьманства, зокрема. Відсутність мужності й політичної волі (чи то свідомий вибір) і, як наслідок, відмова І. Скоропадського, спочатку ще стародубського полковника, а потім і гетьмана, приєднатися до виступів І. Мазепи, а пізніше і П. Орлика, коштували Україні надто дорого. Саме тому ми не можемо однозначно сприйняти твердження О. Гуржія про те, що "І. Скоропадський не мав реальної можливості не тільки для відвертого виступу проти царату, а й радикальних змін на краще у становищі підпорядкованого народу мирним шляхом" (с. 166—167). Навпаки, є значно більше підстав думати про те, що цей призначений царем гетьман, вихований в дусі відданості російському монархові, відверто не хотів цього робити.

І чи, бува, не через це усі його заходи в галузі економіки, соціальної політики, адміністративно-державної і військової діяльності, що часом несли в собі досить відчутний позитивний заряд (і що так переконливо й науково аргументовано показує у своїй праці О. Гуржій)³, не були оцінені належним чином сучасниками. За даними видатного російського історика С. М. Соловйова, серед останніх була поширена така думка, що "нынешний гетман (І. Скоропадський. — О. П.) человек смиренный, за Украину стоять не умеет, кто ни нападет, все дерут"⁴. Той самий С. М. Соловйов наводить ще більш разючий приклад різко негативного ставлення до гетьмана І. Скоропадського з боку його сучасників. В м. Сосниці в 1715 р. під час святкування чергової річниці Полтавської битви 1709 р. один з місцевих мешканців і військових слуг чернігівського полковника П. Полуботка Ф. Стичинський у відповідь на докір про те, що він не був у церкві з приводу перемоги над шведами і "проклятим Іудою Мазепою", заявив таке: "Не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман проклятый Иуда, потому что не стоит за Украину и москали ее разоряют"⁵. За ці слова й образу Скоропадського Ф. Стичинський був жорстко покараний батогами і відправлений на заслання.

І чи не через це нащадки І. Скоропадського зажили непривабливої слави "потемків гетьмана дурного"?!

Звичайно, усвідомлюємо риторичність та й певну пікантність, а може, й несправедливість такої постановки питання. Адже далеко не всі ці

"потомки" були жорстокими поміщиками й невігласами. Більше того, серед них, як відомо, були й такі, що мріяли (й небезпідставно) стати гетьманом (І. М. Скоропадський, друга половина XVIII ст.), а то й ставали ним (П. П. Скоропадський, 1918 р.).

Якось видатний російський історик-медієвіст Л. М. Гумільов зазначив, що психічний склад ("національний характер") етносу змінюється з кожною фазою етногенезу, як у людини з віком. Остання старіє і намагається використати не втрачену силу, а здобутий досвід, що їй вдається до-ти, доки невблаганна старезність не скує її емоції і здатність до логіки⁶. Якщо екстраполювати ці думки вченого на предмет нашої розмови, то можна з певністю констатувати, що за часів гетьманування І. Скоропадського український народ пережив одну з драматичних сторінок своєї історії. Зазнав певних змін його психічний склад ("національний характер"). Це був період остаточного утвердження так званого "малоросіяництва", уособленням якого, чи не в першу чергу, став сам гетьман І. Скоропадський. Доля ж останнього органічно переплелася з долею його народу і Батьківщини, що так переконливо і на високому науковому рівні показано О. Гуржієм.

Хотілося б, щоб з подібними міркуваннями більшість читачів перегорнула останню сторінку рецензованої праці. І якщо станеться саме так, будемо вважати, що її автор не тільки відчув актуальність поставленої наукової проблеми, але й успішно її вирішив.

¹ Подібне припущення щодо К. Розумовського (1750—1764 рр.) цілком ймовірно з огляду на його активну реформаторську діяльність в останні роки гетьманування. Пропонуючи, зокрема, встановити спадкове гетьманство, він намагався, насамперед, зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження української автономії. Разом з тим, у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана проступало й прагнення козацької старшини створити державу монархічного типу. В свою чергу, це об'єктивно не виключало за сприятливих умов, зокрема міжнародних, виходу України-Гетьманщини зі складу Російської імперії й утворення самостійної Української держави.

² Див., наприклад, такі праці О. Гуржія: *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.* — К., 1986; *Право в Украинській козацькій державі (друга половина XVII— XVIII ст.)*. — К., 1994; *Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII— XVIII ст.)*. — К., 1994; *Українська козацька держава в другій половині XVII— XVIII ст.: кордони, населення, право*. — К., 1996 та ін.

³ При цьому автор змушений виправляти "свідомі помилки" своїх попередників, зокрема висновки 2-го тому "Історії Української РСР" (К., 1979), про "значний позитивний вплив петровських реформ у Російській державі на дальший розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, соціальних відносин та культури України", справедливо назвавши це "відвертим перекрученням фактів" (с. 105).

⁴ Див.: Соловьев С. М. *Сочинения*. — Кн. VIII. *История России с древнейших времен.* - Т. 15-16. - М., 1993. - С. 566.

⁵ Там же; Горобець В. *Присмерк Гетьманщини*. — К., 1998. — С. 132.

⁶ Г у м и л е в Л. Н. *Конец и вновь начало*. — М., 1997. — С. 28 (автограф листа Л. М. Гумільова).

О. І. ПУТРО (Київ)